

України: У 2 т. Т.2. – К., 1992. – С.522. 22. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. – Дніпропетровськ, 2001. – С.105. 23. Зарецька Т. Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський. Магістральне місце в історії україно-польських відносин // Історія України. – 2005. – №16. – С.2. 24. Дмитрук В. Вони боролися за волю України: Монографія. – Луцьк, 2004. – С.255. 25. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф.57, оп.2, спр.273, арк.37. 26. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. – К., 1992. – С.524. 27. Савченко В. Дванадцять війн за Україну. – Харків, 2005. – С.250. 28. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. – К., 1992. – С.529. 29. Цубов Л. Українсько-польський союз у війні проти радянської Росії 1920 року // Вісник НУ “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2004. – №502. – С.60. 30. Gostynska W. Stosunki polsko-radzieckie (1918–1919). – Warszawa, 1972. – S.295. 31. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф.215, оп.2, спр.84, арк.130. 32. Варгатюк С. Варшавські переговори дипломатичної місії Директорії УНР 1920 р. // Нова політика. – 1996. – №2. – С.53. 33. Kutrzeba T. Wyprawa kijowska 1920. – Gebethner i Wolff, 1937. – S.24. 34. Зарецька Т. Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський. Магістральне місце в історії україно-польських відносин // Історія України. – 2005. – №16. – С.3. 35. ЦДАВОВУ України, ф.3696, оп.2, спр.21, арк.96. 36. Мірчук П. Українська державність. 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – С.373. 37. ЦДАВОВУ України, ф.1078, оп.2, спр.35, арк.60. 38. Ковальчук М. Останні бої армії УНР на Поділлі у листопаді 1919 р. // Визвольний шлях. – 2006. – Кн.11. – С.115. 39. Киричук М. Йшли стрільці до бою: Волинь в період Директорії // Краєвид. – 2001. – листопад–грудень. – С.8. 40. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917–1921. – К., 1995. – С.135. 41. Савченко В. Дванадцять війн за Україну. – Харків, 2005. – С.288. 42. Киричук М. Йшли стрільці до бою: Волинь в період Директорії // Краєвид. – 2001. – листопад–грудень. – С.8. 43. Реєнт О., Коляда І. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії. – К., 2004. – С.200. 44. Miedzinski B. Polityka wschodnia Pilsudskiego. – Paryz, 1975. – S.6.

УДК 94(477)“1918”:623.438

С.Г. Іллічов

Львівський орден Червоної Зірки інститут Сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
Національного університету “Львівська політехніка”

АВТОПАНЦИРНІ ФОРМУВАННЯ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ТРАВЕНЬ–ЛИСТОПАД 1918 р.)

© Іллічов С.Г., 2007

Досліджено організаційну структуру автопанцирних підрозділів армії Української держави гетьмана П. Скоропадського. Проаналізовано склад та озброєння цих формувань.

In this article is described the organization structures of armoured cars detachments of the army of Ukrainian State (Hetman P. Skoropadsky). The components and weapons of these units are analyzed.

У структурі Збройних сил України періоду визвольних змагань 1917–1920 рр., у тому числі й армії Української держави гетьмана П. Скоропадського, поряд із традиційними родами зброї (піхота, кіннота, артилерія), істотно місце посідали й нові роди, запровадження яких пов’язується з періодом Першої світової війни. Особливо варто відзначити панцирні формування, на озброєнні

яких знаходились панцирні автомобілі. Їм відводилась істотна роль в маневрених воєнних діях і навіть у придушенні внутрішніх заворушень.

На жаль, українські історики не приділяли надто багато уваги вивченню панцирних формувань Армії Української держави. Наприклад, у праці І. Крип'якевича та Б. Гнатевича “Історія українського війська” [1] про ці формування згадано лише побіжно. Небагато місця відводиться панцирним формуванням і у дослідженнях сучасних істориків. Як приклад можна назвати статтю В. Голубка, присвячену військовому будівництву доби Гетьманату [2], чи праці О. Луговського [3] та І. Василика [4]. Слід відзначити і деякі дослідження російських істориків, зокрема, М. Барятинського та М. Коломійця [5].

У цьому дослідженні автор має на меті висвітлити питання організації автопанцирних частин та панцирних залізничних формувань доби Української держави гетьмана П. Скоропадського.

В умовах напруженої внутріполітичної ситуації і невизначеного зовнішньополітичного становища (із Радянською Росією хоч і велись мирні переговори, але вони виявились безрезультатними) однією з основних опор гетьманської влади мала стати боєздатна армія. Тому її розбудові приділялась значна увага. Не минуло й місяця після перевороту, як начальник Генерального штабу військовий старшина О. Сливинський 21 травня 1918 р. подав військовому й морському міністрові значковому О. Рогозі доповідь про загальні засади будівництва Збройних сил Української держави [3, с. 42]. Відповідно до цього документа передбачалось зберегти в загальних рисах (із деякими доповненнями і змінами, що стосувались, зокрема, формування Сердюцької дивізії) структуру армії, розроблену ще в березні–квітні – за часів Центральної Ради. Незмінною залишалась кількість корпусів (вісім), організація дивізій та корпусних частин, у тому числі й автопанцирних дивізіонів – по одному на кожен корпус.

Одним з перших кроків з реформування Збройних сил стало переведення в червні 1918 р. на нові засади організації Генерального штабу. Не вдаючись в подробиці, торкнемось лише тих складових Генерального штабу, які відали автопанцирними підрозділами. Зокрема, автопанцирні підрозділи підпорядковувались Головній військово-технічній інспектурі, в структурі якої була інспектура автомобільних частин [1, с. 425]. У складі Військового міністерства була Головна інженерна управа. Вона включала сім відділів, у тому числі автомобільний (начальник – полковник Дітель) [4, с. 8]. Відповідно до розподілу функцій структури Генерального штабу мали займатись передусім бойовою підготовкою, а Військового міністерства – загальними адміністративними та технічними питаннями.

Кількість автопанцирних дивізіонів та їх розподіл за корпусами, відповідно до остаточно затвердженої 22 серпня 1918 р. схеми організації технічних частин, змін не зазнали [6, с. 90]. У Сердюцькій дивізії, яка з'явилась в Українській Армії за гетьманату, формування автопанцирних частин не передбачалось [7]. Впродовж літа 1918 р. здійснювалась розробка нової організації корпусних автопанцирних підрозділів. Зрештою, 16 вересня 1918 р. генерал-бунчужний Рогоза затвердив постійні штати (замість тимчасових, що діяли раніше) “автопанцирної батареї двочотового складу на час спокійний” [8, с. 57–58 зв.]. Тобто замість дивізіону автопанцирним підрозділом корпусного підпорядкування ставала батарея. Однак штати її були істотно посилені навіть порівняно з дивізіоном доби Центральної Ради. Зокрема, в управлінні передбачалось мати 48 чоловік особового складу (трьох старшин, трьох урядовців та 42 козаки) замість 31-го за попередніми штатами. Управління поділялось на три підрозділи:

- муштрові частина (командир батареї у ранзі військового старшини, його заступник та вісім козаків);
- частина постачання (командир частини – сотник, двоє урядовців та сім козаків);
- технічна частина (інженер-механік та 27 козаків, у тому числі 11 майстрів).

Рухомий склад управління батареї включав два легкових автомобілі та три спеціальних (автоцистерна, автокухня та автомайстерня).

Кожна з двох чот нараховувала 32 чоловіки особового складу (командир-сотник, двох значкових, хорунжого та 28 козаків) замість 26-ти за тимчасовими штатами доби Центральної Ради. Бойовий склад чоти не відрізнявся від складу попередньої батареї і включав три панцирних

автомобілі – два кулеметних та один гарматний. Крім того, чота мала досить значний парк допоміжних транспортних засобів – три тритонних вантажівки, два легкових автомобілі та два мотоцикли (у тому числі один з коляскою). Загалом в батареї повинно було бути 112 чоловік особового складу (11 старшин, три урядники, 98 козаків), шість панцирних автомобілів (чотири кулеметних та два гарматних), шість легкових, шість вантажних та три спеціальних автомобілі, а також шість мотоциклів. Зазначимо, що аж до падіння Гетьманату корпусні автопанцирні частини продовжували іменуватись по-старому – дивізіонами [9, с. 153]. Це однак не виключає переведення їх на новий штатний розпис (із збереженням схеми організації “дивізіон – батарея” замість “батарея – чота”).

Хоч штатний розпис передбачав змішаний склад автопанцирних дивізіонів, принаймні деякі з них за часів Гетьманату командування намагались укомплектувати однотипною бойовою технікою. Зокрема, дивізіон Подільського корпусу признався до комплектування панцирними автомобілями типу “Джеффері”, а Харківського – “Пірлесс”.

Безумовно, реальний склад автопанцирних частин міг істотно відрізнятись від запланованого командуванням. Особливо це характерно для перших місяців гетьманування П. Скоропадського (травень–червень 1918 р.), коли відбувся інтенсивний процес впорядкування складу Української Армії та приведення її з’єднань, частин і підрозділів у відповідність до проекрованої структури. Доволі часто цей процес наштовхувався на протидію з боку як німецько-австрійського командування, не зацікавленого в перетворенні Армії Української держави в реальну силу, так і з боку окремих командирів, які усіяко тримались за автономію своїх частин, намагаючись зберегти в них особистий вплив. Особливо гострою стала ситуація в панцирній колоні отамана Овчаренка, яка відповідно до затвердженого в останні дні існування Центральної Ради рішення мала бути розформована, а її дивізіони – приділені до Чернігівського і Полтавського корпусів. Та скориставшись невизначеністю ситуації в перші дні травня 1918 р., Овчаренко зберіг управління колоною і намагався втримати під своїм контролем дивізіони, що входили до її складу. Близько півтора місяця тривала боротьба між ним і Військовим відомством, яке намагалося змусити Овчаренка виконувати накази. Почалося це протистояння 6 травня 1918 р., коли інспектор автомобільних частин скерував рапорт до головного інспектора військово-технічних частин про стан справ у панцирній колоні отамана Овчаренка. У рапорті відзначалась некомпетентність самого отамана та старшин колони, жоден з яких раніше не служив в автопанцирних частинах, хаотичний стан звітності та відсутність належного догляду за матчастиною, невідповідність штатів, за якими сформовано дивізіони колони, керівним документам Військового відомства. Зазначалось також, що Овчаренко одночасно обіймає посаду помічника Полтавського губернського коменданта, тож справами дивізіонів мало цікавиться. У зв’язку з цим висувалась пропозиція управління колоною розформувати, а 1-й і 2-й дивізіони передати до визначених корпусів [10, с. 1]. Наслідком рапорту стало усунення від командування отамана Овчаренка. Тимчасово виконуючим обов’язки командира колони з 17 травня став осавул Шварсаленко. 31 травня він направив по інстанції рапорт, в якому запевняв командування у лояльності старшинського складу колони по відношенню до нового уряду (сумніви в лояльності виникли через належність старшин до соціалістичних партій) [9, с. 33].

22 травня 1918 р. комісія в складі самого отамана Овчаренка, представника від державного контролю Літвінова та представника інспекції автомобільних частин, сотника Ленчевського обстежила технічний стан частини 2-го дивізіону колони, розквартированої на той час в Києві на вулиці Фундуклеївській, 51. Було зазначено, що в місці дислокації є в наявності три вантажних та чотири спеціальних автомобілі, але всього одна бойова машина – гарматний автопанцирник “Ланчестер” [10, с. 4].

На початку червня Овчаренко повертається до виконання обов’язків командира колони і 3 червня звертається з рапортом, прохаючи розібратись з долею 2-го дивізіону. В рапорті зазначалось, що бойові машини цього дивізіону, приділеного до Полтавського корпусу, захоплені німцями [9, с. 24]. Для з’ясування ситуації інспекція автомобільних частин направила до Полтави старшину Фризюк-Палія. Результати огляду, викладені в рапорті від 14 червня, виявились невтішними. Управління дивізіону в Полтаву досі не прибуло, перебуваючи в Києві. Командир дивізіону, сотник

Воплев ще з початку квітня знаходився в Житомирі, повністю втративши зв'язок з підлеглими підрозділами. 1-шу батарею скерували до Слов'янська. Її доля була встановлена зі слів начальника штабу Полтавського корпусу. Останній стверджував, що особовий склад батареї виявив себе вороже у стосунку до німців, до того ж козаки займались реквізиціями і виразно симпатизували більшовикам. За це особовий склад був заарештований і розстріляний німцями. 2-га батарея перебувала в Полтаві. Тут її козаки тероризували мирне населення, внаслідок чого місцеві власті просили німецьке командування знешкодити батарею. У підсумку особовий склад батареї був розпущений, бойові машини німці конфіскували, решта ж майна взяли під охорону [10, 5-5зв]. Тобто внаслідок відсутності дисципліни і чіткого керівництва (управління дивізіону так і не встановило зв'язок з командуванням Полтавського корпусу, до якого дивізіон мав належати). 2-й дивізіон панцирної колони Овчаренка фактично припинив існування як бойова частина, зберігаючись лише на папері. Зрозуміло, що це не повинно було залишатись непокараним, і в той же день був виданий наказ по Головному військово-технічному управлінню ч. 47 про розформування управління колони, а військовому прокуратору доручено провести розслідування діяльності Овчаренка та його підлеглих [10, с. 6]. Про стан речей в 1-му дивізіоні колони Овчаренка в період травня–червня 1918 р. детальніших відомостей не виявлено. Встановлено лише, що в цей час дивізіон перебував у підпорядкуванні дивізії Натієва, а не Чернігівського корпусу, як це передбачалось організаційною структурою Армії Української держави. Особового складу цього дивізіону також торкнулись звинувачення в неблагонадійності і відсутності необхідної кваліфікації, наслідком чого став наказ виконувача обов'язків головного інспектора військово-технічних частин від 8 червня 1918 р. про усунення командира та усіх старшин дивізіону як таких, що не відповідають займаним посадам [9, с. 28]. Цим же наказом усувались з посад і командири батарей 2-го дивізіону.

Наростання розмаху селянських повстань в липні–серпні 1918 р. вимагало залучення для їх придушення всезростаючих сил гетьманської армії, оскільки німецьких окупаційних військ не вистачало. Спробували використати в протиповстанських акціях і панцирні автомобілі. В архіві зберігся досить докладний опис однієї подібної акції, до якої залучався підрозділ Київського 4-го автопанцирного дивізіону (відзначимо, що в більшості тогочасних документів дивізіон фігурував під старим номером ще з часів перебування його в складі російської армії – 11-м). 5 вересня 1918 р. перший товариш військового міністра дав вказівку начальнику штабу 4-го Київського корпусу відрядити наступного дня два автопанцирники в розпорядження Міністерства внутрішніх справ. У той час босздатною в 4-му дивізіоні була лише одна машина, а ще одна знаходилась в ремонті у 2-й автомобільній майстерні в Святошині. До того ж, згідно з рапортом командира дивізіону, бензину було обмаль, а $\frac{3}{4}$ козаків не мали чобіт і не отримували харчових грошей [9, с. 19–22]. Та незважаючи на проблеми і труднощі із матеріально-технічним забезпеченням, виділена із складу 4-го дивізіону 1-ша автопанцирна батарея вранці 7 серпня вирушила за вказаним маршрутом в Козелецький повіт в розпорядження місцевого повітового старости. До складу батареї увійшло два панцирних автомобілі, один легковик, одна вантажівка із запасом паливно-мастильних матеріалів і запчастин, а також один мотоцикл. Особовий склад був представлений командиром батареї сотником Борщовим, двома хорунжими – командирами бойових машин Бонді і Гладуном та дванадцятьма козаками [9, с. 42]. Наступного дня сотник Борщов скерував командиру дивізіону, полковнику Новікову рапорт, у якому відзначалось, що один автопанцирник в складі українсько-німецького загону перебував в маєтку Чемер. При загоні був і німецький панцирний автомобіль, але через велику масу ця машина могла пересуватись лише по шосе. Друга машина батареї під командою хорунжого Гладуна перебувала в Козельці, де проходила технічне обслуговування. Настрій серед козаків батареї Борщов оцінив як “середній”, але при цьому висловив сподівання, що суспільство з дисциплінованими німецькими вояками справить позитивний вплив на морально-психологічний стан козаків [9, с. 40]. На 9 серпня була запланована участь українського автопанцирника в експедиції за маршрутом маєток Чемер – с. Хрещата – с. Держанівка, де, за даними місцевих властей, концентрувались повстанці. На жаль, докладних даних про цю експедицію взагалі, як і про конкретну участь в ній панцирних автомобілів, в архіві не виявлено.

Наступне донесення Борщова датоване лише 16 серпня. Станом на той час обидві бойові машини 1-ї батареї знаходились в Козельці, причому одна з них потребувала ремонту. Паливо майже закінчилось, і уся бойова активність батареї зводилась до чергування справного автопанцирника біля комендатури щоночі – з 9 години вечора до 5 години ранку – для відбиття можливого нападу [9, 51зв.]. З огляду на такий стан речей, було дано розпорядження про відкликання батареї сотника Борщова до Києва [9, с. 65].

Упродовж серпня 1918 р. із наростанням розмаху повстанського руху істотно активізувалась діяльність командування Української Армії з приведення автопанцирних частин у бойову готовність. Зібравши дані від усіх автопанцирних дивізіонів, військовий міністр 29 серпня звернувся до свого колеги із Міністерства внутрішніх справ з проханням виділити кошти в розмірі 200 000 крб. на ремонт техніки автопанцирних частин, мотивуючи прохання тим, що бойові машини мали використовуватись для підтримки протиповстанських операцій за лінією МВС, а у бюджеті Військового міністерства кошти на ці потреби не закладені [9, 114–114зв.]. У вказаному листі військового міністра наводиться досить детальний аналіз стану речей в автопанцирних дивізіонах:

- 1-й дивізіон (Житомир) має лише два несправних автопанцирники. Орієнтовний час, потрібний для їх ремонту, – один тиждень. Ще один гарматний панцирник забрали німці, а один кулеметний знаходиться в розпорядженні начальника міліції м. Житомир, який, незважаючи на усі нагадування, відмовляється його повертати;
- 2-й дивізіон (Вінниця) – має три несправних панцирних автомобілі. Орієнтовна готовність – за місяць;
- 3-й дивізіон (Одеса) – три несправних автопанцирники;
- 4-й дивізіон (Київ) мав дві справні бойові машини і чотири несправні, для ремонту яких потрібно 1–2 тижні;
- 5-й дивізіон тимчасово перебуває в Запорізькій бригаді. Він має усі шість належних за штатом автопанцирників, але технічний стан їх невідомий;
- 6-й дивізіон (Полтава) має два несправні панцирні автомобілі, для ремонту яких потрібно 2–3 тижні. Ще чотири бойові машини в червні 1918 р. конфіскували німці і досі їх не повернули;
- 7-й дивізіон (Харків) має шість несправних панцирних автомобілів, два з яких ремонтуються в Харкові, а ще чотири – в Одесі, звідки їх не дозволяють перевезти до Харкова австрійські окупаційні власті;
- 8-й дивізіон (Катеринослав) має три несправні автопанцирники, які можуть бути відремонтовані за термін від двох до чотирьох тижнів.

Із цього переліку бачимо, що станом на серпень 1918 р. автопанцирні частини гетьманської армії знаходились у досить скрутному стані. З належних за штатом 48 панцирних автомобілів в наявності була лише 31 одиниця. Із цієї кількості тільки дві машини були справними, 23 – потребували ремонту, а про технічний стан ще шести (у складі 5-го дивізіону) немає жодних відомостей. Принаймні п'ять автопанцирників, належних корпусним дивізіонам, були захоплені німцями. До того ж бюджет Військового міністерства не передбачав коштів на ремонт техніки. Проте не можна виключати того, що військовий міністр навмисне дещо „згустив фарби”, намагаючись не допустити втягування армійських частин у внутрішньополітичні конфлікти, а з іншого боку, – отримати додаткові кошти від Міністерства внутрішніх справ для ремонту автопанцирників.

Істотно ускладнювала проблему матеріально-технічного забезпечення українського війська загалом й автопанцирних підрозділів зокрема, наявність на території України окупаційних німецьких й австро-угорських військ. Окупаційне командування контролювало більшість складів з важкою зброєю, що призводило до численних проблем. Вище уже згадувалось про становище із Харківським автопанцирним дивізіоном, чотири бойові машини якого були затримані в Одесі австрійським командуванням. Не спромігшись вирішити цю ситуацію, інспектор автомобільних частин звернувся до німецького командування за дозволом перевезти до Харкова необхідну для доукомплектування 7-го автопанцирного дивізіону матеріальну частину зі складу в Новограді-Волинському, а саме: чотири панцирних автомобілі „Пірлесс”, дві вантажівки, три легковики, одну

автоцистерну, один автомобіль-майстерню та один мотоцикл [9, с. 119]. Зрештою, ситуацію вирішили, передавши 7-му дивізіону частину техніки розформованої дивізії Натієва. Зокрема, 11 жовтня 1918 р. було передано чотири панцирні автомобілі, залишені після розформування дивізії на станції Сватове [9, с. 139], а 19 жовтня – похідну майстерню [9, с. 153].

З усіх автопанцирних частин українського війська періоду осені 1918 р. найкраще задокументований стан речей у 2-му дивізіоні Подільського корпусу. Ця частина була призначена до озброєння автопанцирниками „Джеффері” зі складу колишнього дивізіону Особливого призначення Південно-Західного фронту. Станом на початок жовтня у 2-му дивізіоні нараховувалось три панцирних автомобілі – два „Джеффері” та один „Руссо-Балт” [9, с. 143]. З них „Руссо-Балт” був настільки зруйнований, що ремонту не підлягав. Одного з „Джеффері” вдалось відремонтувати силами дивізіону, але 5 жовтня 1918 р. австро-угорські окупаційні власті заборонили озброювати цю машину і випробувати пробігом і стрільбою. Другий „Джеффері” потребував складнішого ремонту, який міг бути проведений у потязі-майстерні. Для доукомплектування дивізіону був виданий наряд на отримання чотирьох бойових машин типу „Джеффері” з автомобільного складу в Бердичеві. Але за кілька днів з’ясувалось, що всі шість машин цього типу, які перебували на вказаному складі, ще 15 вересня 1918 р. німецькі війська вивезли до Києва [9, с. 145]. 10 жовтня командир Подільського корпусу звернувся до Головного управління Генерального Штабу з клопотанням домогтись дозволу від австрійських властей на випробування відремонтованих панцирних автомобілів та видати новий наряд на отримання бойових машин для 2-го дивізіону [9, с. 134]. Та чи були вирішені ці питання – встановити за наявними документами не вдалось.

Реалізуючи намічений ще за часів Центральної Ради план організації Збройних сил України та внісши до цього плану певні уточнення, уряд гетьмана П. Скоропадського вживав зусиль зі створення боєздатного війська. Значна увага при цьому відводилась автопанцирним формуванням, які розглядались як необхідний засіб посилення армійських корпусів. Зокрема, були сформовані вісім корпусних автопанцирних дивізіонів. Здійснювались заходи із комплектування цих дивізіонів особовим складом і технікою. При цьому військове керівництво Української держави зіткнулось з низкою перешкод, а саме – протидією з боку німецьких й австро-угорських окупаційних властей, не зацікавлених у створенні боєздатного українського війська, нестачею коштів та кваліфікованого персоналу тощо. Тож боєздатність автопанцирних дивізіонів залишалась доволі низькою. Прикладом цього може слугувати ситуація у серпні 1918 р., коли для участі в придушенні селянських повстань Київський дивізіон зміг виділити лише дві бойові машини із шести наявних – решта були несправні.

Необхідно відзначити, що сьогодні в архівах виявлені лише уривчасті дані стосовно стану багатьох автопанцирних частин Армії Української держави. Тому на перспективу основним напрямком наукових пошуків слід визнати подальше дослідження архівних фондів, що уможливило б повніше висвітлити історію цього роду зброї.

1. Крип'якевич І., Гнатевич Б. *Історія Українського війська*. – Львів: Вид-во Івана Тиктора, 1936. – 568 с. 2. Голубко В.Є. *Військове будівництво Павла Скоропадського: плани і реалії* // *Вісник Державного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”*. – 1999. – № 377 – С. 28–39. 3. Луговський О. *Формування Збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти* // *Військово-історичний альманах*. – 2003. – Ч. 1. – С. 39–54. 4. Василик І. *Військове міністерство Української держави (1918 р.): структура і функції: Військово-історичний альманах*. – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 4–12. 5. Барятинский М., Коломиец М. *Броневые автомобили русской армии 1906–1917 гг.* – М.: Техника молодежи, 2000. – 108 с. 6. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 1078, оп. 2, спр. 126а*. 7. *Штати окремої Сердюцької дивізії*. – К., 1918. – 48 с. 8. ЦДАВОВУ, ф. 1074, оп. 2, спр. 17. 9. ЦДАВОВУ, ф. 1078, оп. 1, спр. 20; 10. ЦДАВОВУ, ф. 1077, оп. 1, спр. 44.